

УДК 821.161.2

ТЕТЯНА ЧЕРКАШИНА,
доктор філологічних наук, доцент
(м. Харків)

Своєрідність спогадового дискурсу Миколи Руденка

Статтю присвячено дослідженню мемуарно-автобіографічного дискурсу Миколи Руденка. На прикладі твору «Найбільше диво – життя» розкривається своєрідність спогадового мислення митця. Докладно аналізується структура твору, особливості внутрішньої організації текстової канви. Закцентовано увагу на психологічному автопортретові письменника, оприявленому на сторінках твору, на трансформації внутрішнього Я спогадовця. Простежено поступове розширення особистого простору письменника, що призвело до зміни світоглядних уявлень Миколи Руденка. Особливої дослідницької уваги надано вивченню філософемно-екзистенційного дискурсу твору «Найбільше диво – життя», зокрема проаналізовано відтворення мотивів усупрощення недругів і ворогів, фатуму, Божого провидіння.

Ключові слова: спогадовий дискурс, психологічний автопортрет, філософемно-екзистенційний дискурс, розширення особистого простору.

Постановка проблеми в загальному вигляді... Традиція українського спогадового письма бере свій початок з літератури доби Київської Русі, проте найбільшого розвитку вона отримала протягом ХХ ст. Саме на цей час припала поява великої кількості мемуарно-автобіографічних творів різного ідейного спрямування, художньої й фактографічної вартості, окрему групу яких становили «живі свідчення доби», представлені багатоаспектними спогадами Олександра Барвінського, Дмитра Дорошенка, Докії Гуменної, Григорія Костюка, Миколи Руденка, Софії Русової, Юрія Смолича, Надії Суровцової, Євгена Чикаленка та інших.

Аналіз досліджень і публікацій... Підвалини історико-літературного вивчення української мемуаристики зазначеної доби були закладені ґрунтовними розвідками Олександра Галича [1; 2; та ін.], Ірини Констанкевич [4], Марії Федунь [7] (див. з цього приводу наші попередні дослідження, зокрема [8]), проте все ще потребує наукового осмислення українська саможиттєписна традиція останніх десятиліть.

Формулювання цілей статті... Метою цієї наукової студії є розгляд специфіки спогадового твору Миколи Руденка «Найбільше диво – життя», твору, що позначив новий етап розвитку української мемуаристики зламу століть.

Виклад основного матеріалу... З середини 1980-х років, після півстолітнього інформаційного вакууму, заборон, замовчувань, табувань «небажаних» тем, імен, явищ і дозволу публікувати лише нейтральні, позбавлені критицизму в бік панівної влади, ідеологічно вивірені саможиттєписи, з'являються перші друквані спогадові твори, автори яких з більшим чи меншим ступенем відвертості заговорили про себе та своє справжнє життя в контексті радянської доби, про дійсне життя своєї країни і своїх сучасників.

Одним «із найцікавіших і найвагоміших мемуарних творів в українській літературі кінця ХХ століття» [3, с. 201], за слушним зауваженням Олександра Галича, стала автобіографія Миколи Руденка «Найбільше диво – життя», роботу над якою автор розпочав ще наприкінці 1980-х років, перебуваючи в еміграції в США, а завершив її десятиліттям по тому, – у 1996 році, – уже після повернення в Україну. Через два роки в 1998 році цей твір було вперше опубліковано [5], а 2013 року перевидано [6]. За словами Олександра Галича, «ця книжка являє інтерес з кількох причин: по-перше, привабливе сама постать автора, зовні цілком благополучного радянського письменника, що, для когось несподівано, а для когось закономірно, став дисидентом; по-друге, спогади охоплюють значний період радянської історії, у тому числі й переломні її періоди, такі як Велика Вітчизняна війна, хрущовська відлига; по-третє, викликає інтерес особистісне бачення письменником минулого» [3, с. 201 – 202].

У художньому саможиттєписі Миколи Руденка ми маємо чітке структурування авторської оповіді. Автобіографічний матеріал було поділено на дві великі частини, названі автором «Книга перша» і «Книга друга». Межею умовного розподілу стала кардинальна зміна світоглядних ідеалів. І надалі кожную частину було структуровано на розділи, назви яких відображали основну тематику оповіді, наприклад: «Дитинство», «Школа», «Університет, військо, війна», «Новобранець літератури» та ін., і підрозділи з назвами асоціативного характеру, як-от: «3. Запахло хлібом», «6. Харків також сльозам не вірить», «7. Черствий хліб творчості».

Текст художньої автобіографії було розширено за рахунок уведення додатків, що містили важливі, на думку автора, документи, які не лише мали бути додатковим джерелом мемуарно-контекстуальної інформації, а й давали змогу авторові краще розкрити зміни власного

світогляду з плином часу. Скажімо, першу книгу було доповнено промовою Миколи Руденка на відкритому Пленумі правління Спілки письменників України 1957 року та листом автора до Микити Хрущова від 1960 року, а другу – останнім словом Миколи Руденка на суді 1 липня 1977 року й підписаним письменником Меморандумом про участь України в Белградських нарадах 1977 року, тобто тими документами, які яскраво ілюстрували активну громадянську позицію автора, розкриттю якої було надано першорядного значення.

Так само, як і в інших українських автобіографіях ХХ століття, велику вагу мав авторський голос. Саме він організовував і структурував оповідь, пояснював та уточнював її, унаслідок чого текст автобіографії був насичений не лише автокоментарями, а й метатекстовими коментарями, які давали змогу авторові вести прямий риторичний діалог з читачем: «Мабуть, читачеві впаде в око непропорційність частин – школі дісталася майже сотня сторінок, а університет, ніби гілочку черемхи до козацького сідла, приторочено до років, що були віддані солдатській службі та війні. Хіба університет, де, ніби проміння в оптичному фокусі, збирається все найталановитіше, чим багатий народ, – роки становлення особистості, збагачення знаннями й досвідом – хіба цей період не заслуговує окремої частини?.. Так, заслуговує. Але річ у тім, що не було в мене такого періоду – я зачерпнув жменю університетського життя, рухаючись по дотичній» [6, с. 123].

Специфікою художньої автобіографії Миколи Руденка було те, що в певних, найнапруженіших, моментах оповіді автор відмовлявся від літературної обробки саможиттєписного матеріалу, про що й повідомляв своїх читачів, як у випадку із спілкуванням з С. Подолинським у ті часи, коли Миколу Руденка не розуміли навіть найближчі люди, вважаючи, що він зійшов з розуму: «Я не хочу белетризувати цю нашу зустріч – тобто виписувати діалог, інтонації, міміку тощо. Цілком зрозуміло, що через тридцять років усе це можна відтворити хіба що з допомогою літературних прийомів, а це в даному разі видається мені блюзнірством. Тут найважливіше те, що в мене був друг, який уберіг мене від божевілля. Коли в період докорінного ламання світогляду найближчі люди одностайно твердять, що тобі слід лікуватися в психіатрів, до божевілля справді недалеко» [6, с. 402]. Тим самим на перший план високохудожньої автобіографічної оповіді автор виводив передусім правдивість і достовірність зображеного, на чому й акцентував постійно увагу.

Художня автобіографія Миколи Руденка не лише вперше синтезувала сувору документальність з високим ступенем художності

мемуарно-автобіографічної оповіді та продовжувала традиції поєднання в одній текстовій канві автобіографії, що слугувала жанровою домінантою, мемуарів, літературного портрета, автопортрета, автокоментаря, автокритики, листів, подорожніх нотаток, а й синтезувала мемуарну автобіографію з публіцистикою.

Завдяки Миколі Руденку українська художня автобіографія ХХ століття стає більш аналітичною, зберігається її тяжіння до панорамності зображення в поєднанні з психологізацією та інтимізацією оповіді, що знайде свого логічного продовження в мемуарній автобіографії початку ХХІ століття.

Микола Руденко виявив себе гарним психологом і психопортретистом. «Ми звикли з великих людей малювати ікони, але в реальному житті й велика людина часом буває безпомічна, примхлива або навіть дріб'язкова» [6, с. 263], – писав автор. І саме через те, що «жива людина й церковна ікона – це зовсім різні речі» [6, с. 264], у своєму саможиттєписі він відійшов від загальноприйнятих традицій ідеалізації видатних постатей минулого, зокрема й себе самого.

Микола Руденко наочно показав, на прикладі власного життєвого шляху, поступову зміну власного світогляду, коли простий хлопець з бідної селянської родини, що багато років був, за його власним зізнанням, адептом Павлика Морозова і справжнім «праведником компартії» [6, с. 229], завдяки чому до своїх сорока років він уже мав «все, що супроводжує високий добробут – шестикімнатна дача в Кончі-Заспі, чотирикімнатна квартира в центрі Києва, автомашина «Волга» та персональний водій» [6, с. 351], за кілька років «повної внутрішньої переплавки» [6, с. 318] й кардинальних перемін у світосприйнятті, обере дисидентський шлях відкритої боротьби із системою, що призведе його до кількарічного ув'язнення в мордовських таборах, алтайського заслання та зрештою вимушеної еміграції до США.

Традиційно вивчення першовитоків свого Я розпочинається з дитячих та юнацьких років, не стала винятком і автобіографія Миколи Руденка. Уже з перших сторінок твору вимальовувався архетипний образ маленького, погано зодягнутого, постійно голодного розбишаки, який, окрім численних ігор і бешкетувань на фоні мальовничих сільських пейзажів, нарівні з дорослими важко працював на полі, пасовищі і т. п. Але, як писав Микола Руденко, погане в дитячому віці не відкладається в пам'яті, тому й згадується, здебільшого, лише приємне, «так, мабуть, велено згори: перше осяяння пам'яті відвідує людину за щасливих обставин. Горе, кров, сльози прийдуть до неї пізніше – вже після того, як вона бодай краєм ока встигне помітити: світ прекрасний» [6, с. 21 – 22].

Уже при описі шкільних років тональність оповіді поступово змінювалася з мажорної на більш мінорну. Згадуючи себе школярем, автор акцентував увагу на своєму тодішньому психоемоційному автопортреті. Чи не найбільшою його бідою була відсутність пристойного одягу та взуття, що давалося знаки передусім у ранньоюнацькому віці й призводило до численних психологічних комплексів. «Однакової матерії мені на одезину не вистачало, тож я ходив у куртках і штанях, де одна половина пошита із шинельного сукна, а друга – з мундирного бостону, що якимось дивом зберігся від царських часів. Мати намагалася цю «еклектику» згладити фарбуванням, але фарби були неякісні, линяли від першого дощу – тож легко уявити, яким пудалом я виглядав. Пригадую, це мене дуже гнітило, бо, починаючи від шостого класу, я вже почергово закохувався у всіх шкільних красунь» [6, с. 74], – згадував автор.

Чим старшим ставав автор, тим менше звертав він увагу на свою зовнішність і все більше рефлексував з приводу себе внутрішнього, що було доволі природнім, бо з часом життєві пріоритети змінюються.

Докладне змалювання свого тодішнього психологічного автопортрета виконувало не лише пізнавальну та часом апологетичну функції, а й нерідко дидактичну, бо на прикладі власного досвіду автор наочно показував, як можна перебороти життєві труднощі та негаразди: «Пригадую себе влітку 1963 року й намагаюся зрозуміти: що ж мені дало змогу вижити? Скажу правду: допомогло життя на природі. <...> Прокидався рано, до схід сонця, й вирушав до Дніпра. Там очікував, коли над заплавою, над зодягненими в ранковий серпанок водами Дніпра починало підійматися велике червоне сонце. Досі я не знав таких почуттів: сонце зробилося особисто моїм, я відчував себе його сином» [6, с. 410]. Про лікувальну силу природи писатимуть і пізніші спогадовці, зокрема Михайлина Коцюбинська й Ірина Жиленко.

Прикметною рисою автобіографії Миколи Руденка стає й мотив усепощення своїх недругів і ворогів. Як писав спогадовець, про неприглядні вчинки своїх знайомих, «ще справи їхнього сумління» [6, с. 237], саме тому, на його переконання, хто схоче, той сам згодом про це розповість, як, приміром, це зробив він сам, відверто визнавши свої минулі «гріхи». «Каятися завжди важко, отож і мені було нелегко засудити свої вульгаризаторські насюки на одного з найбільших майстрів української поезії (М. Рильського. – прим. Т. Ч.) <...>. Не пригадую іншого вчинку у своєму житті, за який мені було б так соромно, як за цей. На жаль, я ніде й ніколи не чув, аби хтось із моїх колег виступив із каяттям» [6, с. 237], – відзначав автор кількома роками пізніше. Публічне самокаяття за власні гріхи, щирість,

гранична відвертість щодо себе та своїх вчинків, самокритичність, постійна жага докопатися до першопричин своїх невдач і негараздів стають визначальними рисами автобіографії Миколи Руденка.

Твір наскрізь пронизаний філософемо-екзистенційними роздумами, зокрема, як згадував спогадовець, більшу частину свого життя він відчував себе типовим радянським громадянином, який був як усі, жив як усі, любив, мріяв як усі. Згодом, на певному життєвому етапі, неминуче відбувся внутрішній психологічний злам, і він по-іншому почав дивитися на реальність навколо себе, що призвело до численних роздумів над сенсом людського буття.

З позицій сьогодення автор намагався збагнути феномен «терплячої» радянської людини, ідеологічна обробка якої розпочиналася, за згадками спогадовця, ще зі шкільної лави й надалі йшла протягом усього її свідомого життя. Інстинктом натовпу, що вбивав усе індивідуальне, намагався пояснити цей феномен Микола Руденко: «Межі людського «я» існують доти, доки людина не розчинилася у велелюдному натовпі. А коли набирає чинності психологія натовпу – людська особистість стає схожа на равлика, що сховався у своїй крихітній мушлі» [6, с. 156]. Як писав автор, згадуючи ті роки, він «нездатний побачити ні себе, ні інших як особистостей. Це була сіра маса. І я був її часткою» [6, с. 157]. Образ «сірої маси» та активне протиставлення їй яскравої особистості пройде наскрізним у мемуарно-автобіографічній прозі наступних десятиліть (варто хоча б згадати спогадові твори Михайлини Коцюбинської, Ірини Жиленко, Івана Дзюби й ін.).

Микола Руденко не вважав себе винятковою людиною та не раз акцентував увагу на тому, що він був звичайною пересічною людиною, у якої, як і у всіх інших, були свої щоденні клопоти, внутрішньо-психологічні проблеми, радості й розчарування. Як відзначав автор, він не був би таким, яким він став, якщо б не ті труднощі, через які йому довелося пройти.

Наскрізним у його автобіографії проходив мотив фатуму та Божого провидіння. І саме тим, що чиясь невидима сила вела його протягом усього життя, автор пояснює уникання багатьох небезпек, що були присутні в його житті ще з самого малку. Великої ваги в цьому контексті надавалося описові й потрактуванню тривожних пророчих снів, які зазвичай були передвісниками горя. Микола Руденко доволі докладно описав свої пророчі сни, і, за його власним зізнанням, він неодноразово пересвідчувався, що вони справді бувають.

З автобіографії Миколи Руденка бере свій початок ще одна тенденція українського спогадового письма – наочний показ того, як

поступово розширювався особистий простір радянської людини – від перших дитячих поїздок за межі рідної місцевості, що зазвичай залишали чимало яскравих спогадів та емоцій; до суворо регламентованих закордонних подорожей соціалістичними та капіталістичними країнами, які могли здійснювати лише обрані категорії населення.

Переважаюча більшість радянських людей тривалий час не мала змоги вільно пересуватися країною (варто згадати хоча б той факт, що в тих, хто працював у колгоспах, не було паспортів), перетинання кордонів було дозволено лише невеликому відсотку населення з числа «благонадійних», а отже, кожна подорож за межі рідної домівки надовго закарбовувалася в пам'яті й через багато років згадувалася до найменших дрібниць.

Справжнім подарунком були подорожі, якими винагороджували за значні особисті досягнення. Так, Микола Руденко доволі емоційно та дуже докладно описав свою поїмку до Києва як переможця конкурсу юнацьких поезій: «Потяг прийшов до Києва о шостій ранку. Час, коли місто прокидається й починає чепуритися. Десь двірник підмітає вулицю, десь поливають квітники. Місто видалося мені свіжим, чистим, затишним. <...> Я перейшов Шевченків бульвар і опинився в густому, майже казковому гаю. Я виріс там, де навіть терновий кущ уважався великою ласкою. Саме тому сквер навпроти університету видався мені едемом. Чомусь був певен, що саме сюди приходять поети, щоб писати вірші» [6, с. 89].

Значно розширювали горизонти авторського світогляду та спричиняли справжній інтелектуальний сплеск поодинокі закордонні поїздки. І якщо автобіографи й мемуаристи радянського періоду (як, скажімо, Петро Панч), згадуючи свої закордонні подорожі в складі делегацій радянських письменників, обмежувалися зазвичай офіційно дозволеною версією відтворення мандрівки, то вже спогади про перші враження та емоції від знайомства із забороненим капіталістичним світом Миколи Руденка були більш промовистими.

Обов'язковим елементом подорожніх вражень ставали компаративні пасажі, метою яких було порівняння життя людей тут і там. Автор були далекий від ідеалізації Заходу, бо добре бачив усі принади й недоліки західного світу, проте не міг відійти від критичного тону оповіді про тогочасну йому радянську дійсність. «Як же ми були приголомшені, коли потрапили до вечірньої Одеси. Перед очима все ще мерехтіли яскраві реклами європейських міст, а Одеса здавалася ніби навмисне затімненою, лише окремі розкидані по вулицях ліхтарики скупо цідили світло. Ми, пригадую, довго сиділи на лавах у парку, щоб

оговтатись, бо проти «гнилого» Заходу наша домівка була вельми вбога й безрадісна» [6, с. 337], – пригадував повернення зі свого першого закордонного круїзу Микола Руденко. Контраст яскравого, блискучого життя на Заході та сірого, буденного в СРСР стане наскрізним в описові подорожніх вражень спогадовця.

Розширення горизонтів особистого простору відбувалося також за рахунок подорожей «безмежними просторами» радянської країни – від ознайомчих поїздок країною, до виїздів на санаторійно-курортне лікування. При згадці про ці мандрівки автор вдавався до піднесено-емоційного тону оповіді, використовуючи якнайширшу палітру художньо-зображальних засобів, серед яких переважали епітети й порівняння, широко застосовувалася емоційно забарвлена лексика.

Висновки. Тим самим, автобіографія Миколи Руденка, з одного боку, відновила традиції громадсько зорієнтованої, україноцентричної спогадової літератури, а з іншого – дала потужний поштовх до подальшого розвитку аналітичної, глибоко психологічної, особистісно заглибленої мемуарно-автобіографічної прози, у якій історія життя й життєвої долі мемуарного автобіографа вийде на авансцену мемуарно-автобіографічної оповіді та яскраво увиразнить наявне у творах цього типу мемуарне історичне тло.

Список використаних джерел і літератури:

1. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи: [монографія] / О. А. Галич. – Луганськ: Знання, 2001. – 246 с.
2. Галич О. А. Українська письменницька мемуаристика: природа, еволюція, поетика: [монографія] / О. А. Галич. – К.: КДП ім. О. М. Горького, 1991. – 217 с.
3. Галич О. А. Fiction і non fiction у літературі: проблеми теорії та історії / О. А. Галич. – Луганськ: СПД Резніков В. С., 2013. – 368 с.
4. Констанкевич І. Українська проза першої половини ХХ століття: автобіографічний дискурс: [монографія] / Ірина Констанкевич. – Луцьк: Вежа-Друк, 2014. – 420 с.
5. Руденко М. Найбільше диво – життя: [спогади] / М. Руденко. – К.; Едмонтон; Торонто: Таксон, 1998. – 368 с.
6. Руденко М. Найбільше диво – життя: [спогади] / М. Руденко; [упоряд. Р. Руденко; передм. Є. Сверстюка]. – К.: Кліо, 2013. – 696 с.
7. Федунь М. Р. Вітчизняна мемуаристика в Західній Україні першої половини ХХ століття: історичні тенденції, жанрова специфіка, поетика: [монографія] / М. Р. Федунь. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2010. – 452 с.

8. Черкашина Т. Ю. Мемуарно-автобіографічна проза : українська візія : [монографія] / Т. Ю. Черкашина ; за наук. ред. О. А. Галича. – Харків : Факт, 2014. – 380 с.

References:

1. Halych O. A. Ukrainiska dokumentalistyka na zlami tysiacholit : spetsyfika, geneza, perspektivy : [monohrafiia] / O. A. Halych. – Luhansk : Znannia, 2001. – 246 s.

2. Halych O. A. Ukrainiska pysmennytska memuarystyka : pryroda, evolutsiia, poetyka : [monohrafiia] / O. A. Halych. – К. : KDPI im. O. M. Gorkogo, 1991. – 217 s.

3. Halych O. A. Fiction i non fiction u literaturi : problem teorii ta istorii / O. A. Halych. – Luhansk : SPD Reznikov V. S., 2013. – 368 s.

4. Konstankevych I. Ukrainiska proza pershoi polovyny XX stolittia : avtobiografichni dyskurs : [monohrafiia] / Iryna Konstankevych. – Lutsk : Vezha-Druk, 2014. – 420 s.

5. Rudenko M. Naibilshe dyvo – zhyttia : [spohady] / M. Rudenko. – К. ; Edmonton ; Toronto : Takson, 1998. – 368 s.

6. Rudenko M. Naibilshe dyvo – zhyttia : [spohady] / M. Rudenko ; [uporiad. R. Rudenko ; peredm. Ye. Sverstiuka]. – К. : Klio, 2013. – 696 s.

7. Fedun M. R. Vitchyzniana memuarystyka v Zakhidnii Ukraini pershoi polovyny XX stolittia : istorychni tendentsii, zhanrova spetsyfika, poetyka : [monohrafiia] / M. R. Fedun. – Ivano-Frankivsk : Prykarpatskii natsionalnyi universytet imeni V. Stefanyka, 2010. – 452 s.

8. Cherkashyna T. Yu. Memuarно-avtobiografichna proza : ukrainska viziia : [monohrafiia] / T. Yu. Cherkashyna ; za nauk. red. O. A. Halycha. – Kharkiv : Fakt, 2014. – 380 s.

Summary

Tetiana Cherkashyna

Originality of Memoire Discourse by Mykola Rudenko

The article is devoted to the study of memoire-autobiographical discourse by Mykola Rudenko. By the example of the memoire works «The Greatest Miracle is Life» we reveal the particularities of the memoire and autobiographical thinking of the writer. The structure of this work, the features of the internal organization of the text canvas are analyzed too. The attention is focused on the psychological autoportrait of the writer, shown on the pages of the works, on transformation of the inner I of the memoirist. In the article it is traced the gradual extension of the personal space of the writer that led to a change in philosophical views of Mykola Rudenko. The special research attention is given to the study of the philosophical and existential discourse of the memoire works «The Greatest Miracle is Life», in particular, we analyzed the representation of the motive of the forgiveness of the foes and the enemies, the one of destiny and God's Providence.

Key words: *memoire discourse, psychological autoportrait, philosophical and existential discourse, extension of personal space.*

Дата надходження статті: «21» квітня 2017 р.

Дата прийняття до друку: «11» травня 2017 р.